

Radikalus blogis ir Jean-Luco Nancy ontologinis kategorinis imperatyvas

Danutė Bacevičiūtė

Vilniaus universiteto Filosofijos institutas
Vilnius University, Institute of Philosophy
Universiteto g. 9/1, LT-01513
danute.baceviciute@fsf.vu.lt
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1877-3995>

Santrauka. Straipsnyje siekiama parodyti, kaip Jean-Luco Nancy filosofijoje pratęsiama Immanuelio Kanto radikalus blogio analizė, pačią Kanto radikalus blogio sampratą susiejant su istorine-teorine blogio refleksija. Apmąstydamas šiuolaikybės istorinę situaciją kaip metafizikos istorijos pabaigą, Nancy pabrėžia pačios laisvės bepagrindiškumą ir iš to kylančią absoliutaus arba gryno blogio atmainą kaip „išbaigtą nihilizmą“. Sykiu, pabrėždamas šį pasmerktumą, apleistumą ar paliktumą laisvei, Nancy nepaliuma kalbėti apie ontologinį kategorinį imperatyvą, neatsiejamą nuo pačios pasaulio sampratos, nuo pareigos kurti pasaulį. Vis dėlto globalaus šiuolaikinio pasaulio atveju Nancy laikosi nuostatos, kad pasaulis prarado galią „formuoti pasaulį“ ir tėra savęs paties naikinimas. Pažymima, kad Nancy bandymas pažvelgti į laisvės bedugnę, į būtiškąjį naikinimo šaltinį, atveda į vietą, kurioje pasirinkimo alternatyvos tampa sunkiai įmanomos. Todėl straipsnyje keliamas klausimas, ar globalaus šiuolaikinio pasaulio atveju Nancy plėtojama ontologinė perspektyva nepanaikina etinio dėmens.

Pagrindiniai žodžiai: radikalus blogis, absoliutus blogis, laisvės ontologija, ontologinis kategorinis imperatyvas, Immanuel Kant, Jean-Luc Nancy.

Radical Evil and Jean-Luc Nancy's Ontological Categorical Imperative

Abstract. The aim of this paper is to show how Jean-Luc Nancy's philosophy continues Immanuel Kant's analysis of radical evil by linking Kant's notion of radical evil to a historical-theoretical reflection on evil. Reflecting on the contemporary situation as the end of the history of metaphysics, Nancy stresses the groundlessness of freedom and the resulting absolute or pure evil as “complete nihilism”. At the same time as stressing this condemnation or abandonment to freedom, Nancy does not cease to speak of an ontological categorical imperative that is inseparable from the very concept of the world itself, from the duty to create the world. However, in the case of the global contemporary world, Nancy claims that the world has lost the power to “form a world” and is merely self-destroying. It is noted that Nancy's attempt to look into the abyss of freedom, into the source of annihilation in being, leads

Padėka. Straipsnis parengtas pagal projekte „Įstatymo ontologija“ atliktą tyrimą. Šis projektas finansuojamas Lietuvos mokslo tarybos (LMTLT), projektas Nr. P-MIP-21-193, sutartis Nr. S-MIP-21-51.

Received: 21/9/2023. Accepted: 21/2/24

Copyright © 2024 Danutė Bacevičiūtė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

to a place where alternatives are hardly possible. The paper therefore asks whether, in the case of the global contemporary world, the ontological perspective developed by Nancy does not eliminate the ethical dimension.

Keywords: radical evil, absolute evil, ontology of freedom, ontological categorical imperative, Immanuel Kant, Jean-Luc Nancy.

Pastarųjų metų karai ir neregėtos prievartos pliūpsniai, pasireiškiantys ne tik žmonių bet ir gamtinės aplinkos atžvilgiu, kelia tokį stiprų neteisingumo jausmą, kad tapo aišku, jog ankstesnis pasaulis, užtikrinęs daugiau ar mažiau taikų sambūvį, jau nebegalioja. Tai susiję ne tik su tarptautinių organizacijų, įsteigtų taikos ir tarptautinio bendradarbiavimo palaikymui, bejėgiškumu, bet ir mūsų pačių suvokimu, kad viskas prasideda iš pradžių, kad pasaulis vėl kažkaip turi būti sukurtas ar atkurtas. Šiame kontekste norėtume atidžiau panagrinėti prancūzų filosofo Jean-Luco Nancy istoriškumo sąmonės persmelktus apmąstymus apie blogį. Šiuolaikiybę laikydamas metafizikos pabaigos epocha, pasižyminčia metafizinių principų išsekimu ir nihilizmu kaip visų vertybių nuvertėjimu, Nancy ne tik kalba apie joje išryškėjusį absoliutų blogį, bet ir ieško būdo mūsų istorinėje situacijoje mąstyti kategorinį imperatyvą, atsakomybę ir pareigą.

Kanto paraštėse: „blogio faktas“ ir „proto faktas“

1983 m. publikuotoje knygoje *Kategorinis imperatyvas* (Nancy 1983¹), aiškindamas savąjį atsigręžimą į Immanuelio Kanto kategorinį imperatyvą, Nancy rašo:

[...] tai susiję ne su kategorinio imperatyvo pripažinimu, nauju jo įvertinimu ir pasisavinimu atgaivinant Kanto filosofiją ar tam tikrą joje glūdintį „išteklių“ (filosofija negali išeiti anapus savo pačios laiko), tai netgi ne būdas nuraminti mus persekiojančias šmėklas. Tai tegali būti susiję su imperatyvo *primygtinumo* mąstymui parodymu, mūsų mąstymui, kuris ne tiek „moka duoklę Kantui“, kiek paklūsta imperatyviai būtinybei, kuria jis grąžinamas pradžioje, nuo pat jo paties pradžios, prie Kanto (Nancy 2003: 136–137).

Iš to galime suprasti, kad Nancy rūpi ne atgaivinti kažką iš praeities, ne aktualizuoti Kantą, o atsakyti į savojo laiko iššūkį mąstymui, parodant, kad imperatyvas primygtinai kreipiasi į mus kaip savo adresatus. O tai, kad imperatyvas grąžina „prie Kanto“ veikiau reiškia, kad jo radikalizuota etinė perspektyva negali būti apeita ar ignoruojama. Pasak Nancy, „Kanto kategorinis imperatyvas įsakmiai ir negrįžtamai pradeda šiuolaikinių etikos amžių; tai jau nebe atsako į esamą tvarką klausimas, nei pasaulyje, nei anapus pasaulio kito pasaulio reprezentacijoje; veikiau tai klausimas apie pasaulio steigtį (*d'instaurer un monde*) ten, kur esama tik painios skirtingų dalykų sankaupos“ (Nancy 2006: 3; Nancy

¹ Nancy knygoje *L'impératif catégorique* (Paris: Flammarion, 1983) publikuoti tekstai daugiausia cituojami iš vertimų į anglų k. Pati knyga nėra išversta, tačiau jos skyriai atskirai publikuoti skirtinguose rinkiniuose anglų k. Pavyzdžiui, *The Birth to Presence* (1993), *A Finite Thinking* (2003), *Justice, Legality and World* (2012).

2012: 13). Šis pasaulio steigties motyvas, kurį Nancy atpažįsta Kanto filosofijoje, yra jo sulydomas su Martino Heideggerio pamatine ontologija kaip „pirmaprade etika“ – mąstymu apie *ethos* kaip buveinę ar buvimo būdą. Kaip rašo Nancy, „*ethos* nėra išoriškas ar uždėtas ant būties; jis nėra pridurtas prie jos, nenutinka jai, neduoda savo taisyklių, atėjusių iš kitur. Veikiau būtis yra – nes ji jokiū būdu ne būtų – tai, kas ek-sistuoja būtybes, kas iš-stato jas prasmės-atlikimui (*faire-sens*)“ (Nancy 2003: 189). Tuo pačiu įvedama plati etinio veiksmo skalė (pradedant pasaulio steigtimi, pasaulio kūrimu ir baigiant veiksmu kaip prasmės atlikimu, leidimu prasmei būti), apimanti tiek aktyvumo, tiek pasyvumo modusus. Šių dviejų fundamentalių, tačiau visiškai skirtingomis prielaidomis besiremiančių etinių perspektyvų – kantiškosios, kuri savąja sprendimo galios samprata nuvainikuoja ištakų problemą „vardan tikslų klausimo“ (Nancy 2003: 170), ir heidegeriškosios, sugražinančios prie užmiršto pamatinio būties klausimo, – sulydymas leidžia Nancy atsakomybės klausimą formuluoti postmetafizinėje perspektyvoje, sykiu transformuojant patį modernybės projektą.

Keldamas klausimą apie Kanto moralės įstatymo imperatyvumą, Nancy pradeda nuo, iš pirmo žvilgsnio, trivialaus svarstymo, apie tai, kodėl moralės įstatymas įgyja preskriptyvų, o ne deskriptyvų, rekomendacinį ar pamokomąjį pavidalą. Ir tuojau pat atsako: Kantui „imperatyvas egzistuoja, nes žmoguje egzistuoja *blogis*. Turi būti imperatyvas, nes esama blogio“ (Nancy 2003: 137). Tokia atsakymo skuba pasirodo įtartina Peteriui Fenvesui, recenzavusiam Nancy knygą praėjus porai metų po jos pasirodymo. Fenvesas nurodo, kad Nancy atsakymas labai skiriasi nuo to, kurį pateikia Kantas *Dorovės metafizikos pagrindime*, kur įsakmų proto įstatymo pobūdį lemia tai, jog jis skirtas netobulai protinoms būtybėms, kurių protas nepakankamai determinuoja valią (Fenves 1985: 1136). Iš esmės pritardami Nancy išvalgai, šiame straipsnyje neketiname imtis „kantiškosios“ kazuistikos, moralės įstatymo imperatyvumui aiškinti pasitelkę priešpriešą „blogio faktas“ *versus* „proto faktas“. Veikiau bandysime parodyti, kad tai, ką analogiškai „proto faktui“, pavadinome „blogio faktu“, Nancy interpretuoja kaip dispoziciją blogiui, o „proto faktą“ kaip proto buvimą-veikiamu imperatyvo² pirma bet kokio savęs pozicionavimo. Tokiu būdu išryškėja, kad Nancy juda link ontologinės kategorinio imperatyvo interpretacijos, pabrėždamas egzistencijos faktiškumą. Todėl tiek blogio „faktą“, tiek proto „faktą“ čia turėtume interpretuoti faktiškumo prasme, t. y. kaip įmestį į tam tikrą būtiškąją galimybę. Bendrai paėmus faktiškumas čia reikštų įmestį į laisvę, atsakomybę ir pareigą, būtent todėl Nancy kalba apie egzistencijos faktiškumą kaip „buvimą-perduotu-buvimo-laisvu-įstatymui“ (Nancy 1993a: 27).

² Galime tik trumpai nurodyti, kad, pavyzdžiui, Marcus Willaschekas Kanto „proto faktą“ interpretuoja kaip „proto aktą“ remdamasis tuo, kad XVIII a. vokiečiai faktą (*Tatsache*) suvokė veikiau kaip veiksmą, aktą (*Tat*) (nuo lot. *facere* – daryti, veikti, sukelti). Tokiu atveju „proto faktas“ reiškia, kad protas tam tikru būdu „veikia“ sukeldamas moralės įstatymo sąmonę (Willaschek 1991: 455–456). Šis proto paveikimo momentas svarbus ir Nancy, „proto faktą“ interpretuojančiam kaip prote veikiantį protui adresuotą įsakymą (Nancy 2003: 147). Panašiai Paulis Ricœuras, abejodamas Kanto valios autonomijos principo autonomija įžvelgia jame pasyvumo, receptyvumo pripažinimą, mat įstatymas, apibrėžiantis laisvę, ją paveikia (Ricœur 1992: 213–215).

Šioje vietoje jau galime formuluoti ir mūsų tyrimui esminį klausimą: ar Nancy ontologinė kategorinio imperatyvo interpretacija pagilina etinį dėmenį, parodydama jo išaknytumą būtiškoje galimybėje, ar, priešingai, kaip nerimauja Fenvesas, pačią blogio galimybę paverčia būtinybe ir taip eliminuoja etinį valios momentą (Fenves 1985: 1137)? Šį klausimą svarstysime skirtingais aspektais, neskubėdami pateikti vienareikšmio atsakymo, todėl po truputį bandysime vis labiau įsigilinti į tai, kaip Nancy perinterpretuoja kantiškąjį imperatyvą.

Tad grįžkime prie to, ką pavadiname „blogio faktu“. Kaip žinoma, Kantui blogis yra neatsiejamas nuo žmogaus prigimtyje glūdinčio polinkio į blogį, o Nancy apie blogį siekia mąstyti būties istoriškumo perspektyvoje. Iš tiesų, Kantas neabejodamas teigia, kad „jei žmogiškoji prigimtis būtų vienintelis moralės pagrindas, žmonija būtų pasmerkta save niekinti ir vidujai pasišlykštėti“ (Kant 1968: 426)³. Nancy, kiek supaprastindamas Kanto požiūrį (t. y., šiuo atveju neimdamas dėmenį, kad Kanto svarstymas plėtojamas ne tik metafiziniu, bet ir egzistenciniu lygmeniu), nepalaiko tokio jo kaltinimo žmogui ir nepritaria blogio šaknies – radikalaus blogio – paieškoms žmogaus prigimtyje, radikaliai blogiui tampant moderniu „prigimtinės nuodėmės“ avataru. Tačiau ir šiuolaikiniuose svarstymuose apie blogį, kai blogio faktas įgyja blogio atsitiktinumo pavidalą ir yra redukuojamas į blogio „banalumą“, Nancy mato glūdint tam tikrą metafizinį likutį, palaikantį šiuolaikinio žmogaus pastangą atsisakyti blogio kaip tokio, t. y. „mėginimą atsikratyti blogio kartą ir visiems laikams“ (Nancy 2003: 137).

Apskritai paėmus, mūsų nepajėgumą suprasti blogį Nancy sieja su jo išaknytumu laisvės bepagrindiškume. Kitaip sakant, blogis išlieka taip pat nesuprantamas kaip ir laisvė. Parafrazuodamas Kanto *Praktinio proto kritikos* pratarmėje išsakytą mintį, kad „laisvė [...] yra moralės įstatymo *ratio essendi*, o moralės įstatymas yra laisvės *ratio cognoscendi*“ (Kantas 1987: 16; vertimas šiek tiek pakeistas), Nancy teigia, kad „imperatyvas yra blogio *ratio cognoscendi*“ (Nancy 2003: 137). Abiejų – blogio ir laisvės – lygiagretus santykis su imperatyvu (t. y. tuo, kad imperatyvas yra ir blogio, ir laisvės pažinimo pagrindas) atsiranda neatsitiktinai. Mūsų manymu, Nancy kategorinio imperatyvo interpretacijoje yra svarbūs du tarpusavyje susiję dalykai. Pirma, kategorinio imperatyvo griežtumas ir maksimalumas Nancy suvokiamas kaip atsakomybės absoliutumumas ir totalybė (Nancy 2003: 182), kurių atžvilgiu egzistencijos baigtinumas reiškia ne egzistencijos ribotumą, o neužbaigtumą. Neužbaigtumas čia reiškia veiksmo įvykdymo ar atlikties sąlygą (Nancy 2003: 178), t. y. egzistencijos atvirumą ir blogiui, ir laisvei. Antra, Kanto pripažinimą, kad esama blogio, Nancy mėgina diferencijuoti, atskirdamas įstatymo atpažintą blogį kaip *blogio faktą* nuo *dispozicijos blogiui* kaip laisvės. Anot jo, būtent turėdamas omenyje blogio galimybę kaip įstatymui priešingą dispoziciją, Kantas galėjo kalbėti apie radikalus blogį, kuris pažeidžia patį maksimumą pagrindą. Todėl ir jo kategorinio imperatyvo formuluotė „elkis tik pagal tokią maksimumą...“, nenurodydama nieko konkretaus, nežadėdama jokių sankcijų, galiausiai turi prasmę tik tada, kai yra adresuota ne tik būtybei, kuri *gali* nesi-

³ Cituojama pastraipa (kaip ir prieš ją esanti) yra praleista Kristinos Rickevičiūtės *Dorovės metafizikos pagrindų* vertime.

elgti pagal tokią maksimą, bet pirmiausia būtybei, kuri radikaliai, *pačia savo dispozicija, pagal ją nesielgia*. Nancy iš to daro svarbią išvadą, kad paradoksaliu būdu, iš pat pradžių, t. y. pirma bet kokio suklypimo, įstatymas kliudo tam, į kurį jis kreipiasi, jam paklusti, o tai reiškia, kad imperatyvas ne įgarsina kokį nors įstatymą, o yra įstatymas arba *kuria* įstatymą (Nancy 2003: 140). Kitaip sakant, imperatyvas leidžia aptikti mūsų apleistumą ir pasmerktumą laisvei. Todėl nėra keista, kad imperatyvas Nancy mąstyme nėra susijęs su pasirinkimu tarp „gėrio“ ir „blogio“; veikiau tai imperatyvas atvirai, absoliuti pareiga apsispėsti „už klausimą be atsakymo“ (Nancy 1983: 122). Kitaip sakant, toks imperatyvas yra nukreiptas ne į sprendimo turinį (sprendimo *kas*), o į sprendimo veiksmą (sprendimo *kad*), neatsiejamą nuo situacijos vienatino. Kaip pavyzdį įstatymo, kuris yra ne konkretus įstatymas, o veikiau įstatymo įstatymas, Nancy pateikia 1968 m. jaunimo protestų Prancūzijoje šūkį „Drausti draudžiamą“, kuris jo manymu, liudija protestuotojų stipriai pajustą imperatyvaus *ethos* prasmę (Nancy 2003: 146).

Vėlgi, prisimindami Kanto bandymą išlaikyti laisvės ir moralės įstatymo dermę, išsakytą jau minėtu pasakymu, kad laisvė yra moralės įstatymo *ratio essendi*, o moralės įstatymas yra laisvės *ratio cognoscendi*, o taip pat bendrai turėdami omenyje Kanto moralės ontologiją kaip moralės galimybės sąlygų – proto, asmens laisvės ir moralės įstatymo – kompleksą, negalime nepastebėti Kanto laisvei skiriamo ypatingo vaidmens. Todėl norėtume atkreipti dėmesį į kiek rečiau cituojamą prigimtinio įstatymo sampratą skirtų Kanto paskaitų išlikusį nuorašą (pagal jį padariusio studento Feyerabendso pavardę pavadintą *Naturrecht Feyerabend*), kuriame Kantas kur kas aiškiau išreiškia mintį apie tai, kad protas kaip įstatymą grindžianti sąlyga yra nepakankamas, todėl pamatinis vaidmuo čia priklauso laisvei. Argumentuodamas šią mintį Kantas pasitelkia antrąją kategorinio imperatyvo formuluotę apie žmogaus asmens kaip tikslo, o ne priemonės statusą:

Jei protingos būtybės gali būti tikslai savaime, tai įmanoma ne todėl, kad jos yra protingos, o todėl, kad laisvos. Protas tėra priemonė. [...] Be proto būtybė negali būti tikslas savaime, nes negali įsisąmoninti savo egzistencijos, negali jos reflektuoti. Tačiau protas nėra priežastis žmogaus buvimui tikslu savaime, orumui, kurio negalima pakeisti jokių ekvivalentu. Protas mums nesuteikia orumo. Laisvė, tik laisvė padaro mus tikslais savaime. Čia turime gebėjimą elgtis pagal savo valią. Jei mūsų protas veiktų pagal universalius įstatymus, mūsų valia būtų ne mūsų, o prigimties. Jei žmogaus veiksmai priklausytų nuo gamtos mechanizmo, jų pagrindas būtų ne jame [žmoguje], o anapus jo. Turiu daryti prielaidą apie būtybės laisvę, jei ji turi būti tikslas savaime. Tokia būtybė turi turėti valios laisvę (Kant 1972: 1321–1322).

Vadinasi, vien proto veikimas pagal universalius įstatymus Kantui nėra pakankama sąlyga moralės pagrindimui ir žmogaus kaip tikslo sampratai. Kur kas svarbesnis yra laisvės santykis su šia universalia įstatymo forma. Nancy savo ruožtu dar labiau stiprina laisvės momentą ir savo poziciją vertina kaip kur kas radikalesnę nei Kanto: „mums, priešingai, laivė mąstoma ir tegali būti mąstoma sykiu ir kaip moralės įstatymo *ratio essendi*, ir kaip *ratio cognoscendi*“ (Nancy 2003: 135). Šis radikalumas tampa suprantamesnis, kai suvokiame, kad taip Nancy siekia sudaryti prielaidas laisvės ontologijai, kai laisvė jau nebėra subjekto savęs teigimas ar individualaus subjekto laisva valia, veikiau ji susijusi su tuo, kas individe nėra individualu. Nancy rašo:

O tai, kas ne individualu – bet ir ne „kolektyviška“ – yra galimybė būti „pašauktam“ kito, iš kito kitybės [...]; tai galimybė būti interpeluotam arba, netgi, graikiška termino prasme, *kategorizuotam* kito. *Kategoriein* reiškia apkaltinti, sakyti kaltinamąją kalbą kieno nors atžvilgiu ir taip patvirtinti, kaltinti ir priskirti. Imperatyvas kategorizuoja tą, į kurį kreipiasi; jis patvirtina adresato laisvę, jį apkaltina ir skiria ar palieka jį įstatymui. [...] Laikyti žmoniją tikslu reiškia laikyti ją tokiu adresatu. Tai reiškia vengti pajungimo bet kokiai žmogaus sampratai, o tik įsakymui, kuris paskirtas jam ir lemia jį. Šis įsakymas paskiria žmogų ne kam kitam, o tik būti šiuo likimu: tuo, į kurį šioje baigtinėje erdvėje, kurios jis niekad neperžengia, be perstojo kreipiasi perviršio *kategoriein* (Nancy 2003: 151).

Prieš pereidami prie detalesnės Nancy blogio sampratos analizės, apibendrinami akcentuosime keletą Nancy kategorinio imperatyvo interpretacijoje aptiktų momentų. Pirma, kategorinį imperatyvą jis suvokia kaip steigiantį naują pasaulį (etikos amžių). Tačiau, kaip matėme, čia esama etinės sąmonės paradokso: užuot grindęs save patį (*auto-fondatrice; self-grounding*) ar buvęs šio savęs grindimo vietoje, protas įsako save patį (*autoprescriptive; self-prescriptive*) (Nancy 2006: 3; Nancy 2012: 14). Kitaip sakant, paradoksaliu būdu protas įsako sau būti pasaulį kuriančia laisve. Antra, etinis subjektas čia nėra šeimnininkas ar demiurgo vietą panūdusi užimti būtybė. Priešingai, stovėdamas tuštumoje jis *priima įsakymą (reçoit l'ordre)*, priima save kaip įsakymą kurti pasaulį, kurio prasmė nenumato jokios duotos tiesos (Nancy 2006: 5; Nancy 2012: 15). Trečia, bendruomenės *ethos* lygmeniu įstatymo nurodymai suprastini taip, tarsi kiekvienas žmogus laisvai norėtų laisvės visiems, o visi laisvai norėtų laisvės kiekvienam. Nancy vėliau šią mintį plėtoja nurodydamas, kad teisė įveiksmina, įvykdo aktyvią laisvę, kuriančią ne tik bendruomenę, bet ir – dar radikaliau – pačią laisvę (Nancy 2012: 17). Galiausiai, ketvirta, visa Nancy Kanto kategorinio imperatyvo interpretacija rodo, kad jis apverčia pačią Kanto argumentacijos logiką ir atskleidžia, kad *a priori* plotmė yra išvedama iš žmogaus egzistencijos faktiškumo, jos baigtinumo, suponuojančio atvirumą (t. y., ir laisvę, ir blogį).

Radikalus blogis

Ankstesniame skyrelyje išryškinome keletą svarbių Nancy kategorinio imperatyvo interpretacijos aspektų ir parodėme, kad įstatymo imperatyvumas kyla iš dispozicijos blogiui, iš bendros blogio ir laisvės šaknies. Dabar pamėginsime detaliau pristatyti Nancy pastangas pasistūmėti gilesnio pačios blogio patirties suvokimo link, vėlgi pradėdami nuo Kanto.

Iškeldamas radikalaus blogio (*radikal Böse*) klausimą, Kantas klausia apie blogio šaknį⁴ ir atranda ją žmogaus polinkyje į blogį (*Hang zum Bösen*), turėdamas omenyje ne su jusline prigimtimi susijusius natūralius polinkius ar troškimus (*Neigungen*), o laisvės kaip subjektyvaus pasirinkimo veiksmo galimybę (*Willkür*). Kitaip sakant, polinkis į

⁴ Kanto veikalo *Religija vien tik proto ribose* vertėjas į lietuvių kalbą Romanas Plečkaitis pasirinko Kanto vartotą terminą „*radikal Böse*“ (lot. *radix* – šaknis, pagrindas, pradai, kilmė) versti kaip „pradinį blogį“, veikiausiai vengdamas su radikalumu susijusios pertekliaus, kraštutinumo reikšmės. Vis dėlto, mūsų manymu, tai susilpnina Kanto šiam terminui teikiamą prasmę, nes, anot jo, blogio radikalumas ar jo šaknis glūdi pačioje žmogaus laisvėje – galioje rinktis.

blogį aptinkamas kaip pačiame gebėjime pasirinkti (įgimtoje nuostatoje, *Gesinnung*) glūdinti subjektyvi galimybė. Kaip žinoma, Kantas skiria tris polinkio į blogį pakopas, taip savotiškai gilindamas blogio suvokimą. Pirmąją pakopą jis sieja su žmogaus prigimties trapumu, jo silpnumu laikytis moralės įstatymo; antrąją vadina nesąžiningumu, kai moralinės paskatos suplakamos su nemoralinėmis; trečiąją – piktavališkumu, kai iš moralės įstatymo kylančios paskatos statomos žemiau tų, kurios nėra moralinės. Tačiau štai čia mąstydamas blogio „radikalumą“ Kantas ir sustoja, todėl galima teigti, kad jo blogio apibrėžtis iš esmės lieka negatyvi, t. y. blogis apibrėžiamas kaip stoka – silpna ir trapi prigimtis, maksima, nepasiekusi moralės grynumo, pagedimas, bandymas išsisukti, nesąžiningumas, kai nemoralinės paskatos statomos aukščiau nei moralinės. Kantas negali įsivaizduoti blogio pozityvumo, blogio dėl paties blogio, kitaip sakant, negali pripažinti, kad žmogus atmetų moralės įstatymą arba sąmoningai siektų blogio. Pasak Kanto, pripažinus protą ir valią, siekiančius pažeisti moralės imperatyvą, žmogus taptų velniška būtybe (Kant 2000: 52).

Todėl turėtume neišleisti iš akių, kad, keldamas „radikalaus blogio“ klausimą, Kantas juda moralės ontologijos lygmenyje, kur laisvė pirmiausia yra laisvė rinktis moralės įstatymą. Būtent laisvės noumeniškumą turėdamas omenyje Alvydas Jokubaitis rašo: „Tikra yra tai, kam protas be juslių įsikišimo pats gali pateikti tikrumą. Tik nuo žmogaus moralinių sugebėjimų priklauso praktinio proto sugebėjimas rasti patikimą pagrindą. Tikrovė yra ne *Wirklichkeit* ir *Realität*, o iš proto, asmens laisvės ir moralės dėsnio kylantis dalykų suvokimas“ (Jokubaitis 2022: 36). Vis dėlto Kanto filosofijos tyrinėtojai Richardas J. Bernsteinas ir Johnas R. Silberis pažymi vidinį jo pozicijos prieštarumą, kylantį iš įtampos tarp skirtingų blogio analizės lygmenų: metafizinio lygmens (moralės ontologijos) ir egzistencinio lygmens (konkrečios galimybės pasirinkti blogį). Jie nurodo, kad pripažindamas ne tik valią (*Wille*) kaip racionalųjį valios aspektą (t. y., įstatymą leidžiančią valią), bet ir valią (*Willkür*) kaip galią rinktis iš skirtingų galimybių, Kantas, neprieštaraudamas pats sau, niekaip negali atmesti galimybės, kad egzistenciniu lygmeniu kai kurie žmonės gali tapti velniškais, mat tokia išvada yra implikuota pačioje laisvo pasirinkimo, laisvo sprendimo (*Willkür*) sampratoje (Bernstein 2002: 43; Silber, 1991: 198–199). Būtent į šį valios kaip laisvo sprendimo aspektą ir nurodo minėtasis Peteris Fenvesas, sykiu priekaištaudamas Nancy, esą jo blogio, kaip dispozicijos peržengti įstatymą, sampratoje galimybė nuslysta į būtinybę (Fenves 1985: 1137).

Tačiau mes manytume priešingai: Nancy pateikiama egzistencinį dėmenį akcentuojanti Kanto filosofijos interpretacija tik pagilina galimybės momentą – ji leidžia laisvame sprendime implikuotą galimybę rinktis blogį susieti su ontologine pačios egzistencijos kaip galimybės samprata. Sykiu taip būtų reformuluojama pati ontologijos samprata – būtų kalbama ne apie metafizinius tikrovės pagrindus, o apie egzistencijos kaip galimybės bepagrindiškumą.

Ir išties, Nancy pateikta Kanto kategorinio imperatyvo interpretacija leidžia jam pagilinti kantiškąją blogio analizę. Panašiai kaip ir Kantas, jis pradeda nuo blogio patirties, tačiau, kaip matėme, primygtinai teigia, jog blogio fenomenas yra esminis paties moralės

įstatymo formulavimui. Kitaip sakant, kategorinis imperatyvas – tai imperatyvas baigtinei, sąlygotai būtybei, kuri nesielgia tinkamai (Sparks 2001: 207–211). Be to, svarbu pabrėžti, kad nepaisant to, kad blogio galimybė čia implikuojama ontologiniu egzistencijos lygmeniu, konkretus blogas veiksmas nėra iš jos tiesiogiai dedukuojamas. Siekdamas paaiškinti komplikuoatą santykį tarp blogio galimybės ir jo būtinybės, Nancy pateikia Martino Heideggerio pavyzdį. Pasak Nancy, teigti, kad „Heideggeris turėjo būti naxis, buvo klaida ir nesusipratimas. Tai, kad jis galėjo būti vienas jų, priklauso archi-etiniam laisvės principui“ (Nancy 1993a: 171).

Taigi, kaip matome, egzistencijos faktiškumas neatsiejamas nuo jos istoriškumo, todėl ir blogio sąvokoje yra svarbus istoriškumo dėmuo. Siekdami jį išryškinti, panagrinėkime atidžiau Nancy teorinę-istorinę blogio sąvokos analizę, pateiktą jo „Apmąstymuose apie blogį“⁵. Nancy teigia, kad skirtingos istorinės epochos steigia savitą buvimo būdą, *ethos*, savitą pasaulio konfigūraciją ir, atitinkamai, blogio sąvoką. Jis skiria tris teoriškai ir istoriškai susiklosčiusius būdus kalbėti apie blogį: pirmuoju atveju apie blogį kalbama kaip apie nelemtį ar nesėkmę; antruoju – kaip apie ligą ar atsitiktinį sutrikimą; trečiuoju – blogis vadinamas paprastu, grynu arba absoliučiu (Nancy 2001: 101). Pasak Nancy, pirmasis blogio artikuliacijos būdas yra būdingas antikinei kultūrai. Ji blogį suvokė kaip nesėkmę arba fatališką, tragišką įvykį, nutikusį dievų valia. Čia nesama jokios subjektyvios kaltės, veikiau blogis kaip nesėkmė arba nelemtis yra esmingai išaknytas pačiame žmogaus, kaip mirtingojo, būvyje, priešpriešinat jį palaimingam nemirtingų dievų būviui. Antrasis blogio artikuliacijos būdas yra būdingas tiek filosofinio ir teologinio mąstymo sampynai, tiek moderniam, racionaliam mąstymui, susiduriančiam su blogiu kaip pasaulio disfunkcija arba liga, sutrikdančia iš esmės teisingą tvarką. Taigi blogis čia yra normatyvios tvarkos arba normą atitinkančios „sveikatos“ tvarkos pažeidimas ar sutrikdymas. Toks blogis nesąs lemtingas – ėmusis tinkamų veiksmų, jį galima pašalinti ir atkurti tvarką, nepaisant to, ar pats tvarkos sutrikdymas buvęs subjektyvaus (nuodėmė, kaltė) ar objektyvaus (liga ar net mirtis) pobūdžio. Trečiasis, šiuolaikiniam pasauliui būdingas būdas kalbėti apie blogį absoliučia ir radikalia prasme, pasak Nancy, išryškina jį kaip „išbaigto nihilizmo“ (Nancy, 2001: 108) blogį. Pastarąja prasme blogis pasirodo esąs esmingai susijęs su pačia laisve, jos bepagrindiškumu.

Nancy aprašytas trečiasis šiuolaikiniam pasauliui būdingas blogio artikuliacijos būdas „radikalizuoja“ kantiškąją radikalaus blogio problematiką „įrašydamas“ blogį į pačią laisvę. Gretindamas kantiškąją ir mūsų laikų blogio sampratą, Nancy teigia, jog Kantui radikalus blogis buvo neatsiejamas nuo įstatymo ir tam tikra prasme pripažinimą, kad

⁵ Nancy tekstas prancūzų kalba „Entretien sur le mal“ buvo publikuotas 1991 m. žurnale *Apertura* 5: 27–32. Originaliai jis buvo sumanytas kaip interviu su C. Hoffmann, P. Kieffer, Philippe Koeppel, Daniel Lemler, H. Mantz ir M. Morali, tačiau dėl blogos įrašo kokybės didelės pokalbio dalies nebuvo įmanoma iššifruoti, tad Nancy nutarė išspausdinti atskirai sutrumpintą savo paties tekstą, nesusisaistydamas su užduotais klausimais. Itališkajai teksto versijai tekstas buvo kiek išplėstas pabaigoje pridėjus papildomas 2001 m. pastabas, todėl pasirinkome remtis būtent itališkuoju ver-timu. Žr. Nancy 2001: 101–108.

esama blogio, saugojo būtent įstatymas. Blogį pasirinkęs, t. y. įstatymą pažeidęs, žmogus žinojo, jog elgiasi blogai. Tuo tarpu mūsų laikų blogis yra „toks įstatymo iškraipymas, kad įstatymas nuverčiamas ir visas perduodamas „susikoncentravimui į save“ subjekto, kuris jau „nežino“ esąs „blogas“, o tai reiškia, tarkime, tiesiog „autistišką“ grimzdimą į save būtybės, neigiančios pačią egzistenciją“ (Nancy 2001: 107).

Aiškindamas blogio kaip „išbaigto nihilizmo“ sampratą subjekto egzistencijos požiūriu, Nancy nurodo, jog esama dviejų būdų būti savimi – būti savyje (ar sau) ir būti kitam (taip pat ir kitam savyje). Tad iš subjekto ir subjekte kylantis blogis priskiriamas jo pertekliniam norui būti savimi, nes taip subjektas atsigręžia prieš savo paties egzistenciją, jos atvirumą kitam (Nancy, 2001: 108).

Plėtodamas šią mintį, Nancy pabrėžia ontologinį blogio problemos dėmenį, o jam suprasti pasitarnauja Martino Heideggerio niekio kaip tam tikro pačios būties duoties būdo samprata, kai niekis, nebūdamas jokiū esiniu, leidžia pasirodyti būties bepagrindiškumui ir įvykiškumui. Nors atrodo, kad pastarąją prasmę niekis neturi nieko bendra su subjekto veiksmo destruktivumu, jis atskleidžia ir savo naikinantį pobūdį. „Laiške apie humanizmą“ Heideggeris rašo:

Šalia šventumo būties prošvaistėje pasirodo ir blogis. Jo esmė nėra tik žmogiškojo veiksmo niekiškumas; ji glūdi įtūžio piktavališkume. Abu, šventumas ir nuožnumas, esti būtyje todėl, kad pati būtis yra prieštaringa. Joje slypi naikinimo šaltinis. Kas naikina, švyti kaip niekis. [...] Kiekvienas „ne“, kuris nėra egoistiškas puikavimasis subjektyvumo savęs teigimo galia, o yra ek-sistencijos nuolaida būčiai, yra atvirumas švytinčiam naikinimui (Heidegger, 1989: 255).

Apmąstydamas šią Heideggerio „Laiško apie humanizmą“ vietą Nancy teigia, kad prieš save atsigręžianti laisvė negali būti interpretuojama vien kaip žmogaus „blogumo“ demaskavimas jam priešpriešinant būties dosnumą. Tai, kad skiriame šias dvi galimybes – šventumą ir nuožnumą – reiškia, kad „blogis yra galimas kaip „įtūžis“, bloškiantis būtį į niekį, kuriuo ji taip pat yra“ (Nancy 2003: 191). Kita vertus, klausdamas, kaip į niekį bloškiami ek-sistencija gali būti atskirta nuo savastingiausiai galimybei išstatytos ek-sistencijos, kaip vienas niekis gali būti atskirtas nuo kito, Nancy atsako, kad bet kokia blogio apibrėžtis jau reikštų atsitraukimą nuo būtinybės mąstyti blogio galimybę kaip ek-sistencijos galimybę (Nancy 2003: 192). Tai reiškia, kad nepaisant to, kaip giliai siekia blogio šaknys, net jei jos siekia pačios būties nuožnumą, blogis turi būti svarstomas kaip mūsų egzistencijos galimybė. Atrodo, kad būtent tokia interpretacija leidžia Nancy išsilaikyti etinėje perspektyvoje, neatsizadant absoliučios atsakomybės už pasaulio prasmę.

Šiame būties bepagrindiškume Nancy regi laisvės, galinčios atsigręžti prieš save pačią ar atsitraukti nuo savęs pačios, ištakas. Laisvė nėra žmogaus savybė ar nuosavybė, veikiau ji yra pats išsivadavimas, buvimas anapus savęs, atsitraukimas nuo savęs. Pasak Nancy, blogis „yra egzistuojančiojo galimybė tik ta prasme, kad blogyje egzistuojantysis atitraukia egzistenciją į būties bedugnę – grynąją imanenciją arba grynąją transcendenciją – užuot leidęs būčiai atsitraukti į egzistencijos egzistenciškumą“ (Nancy 1993a: 128). Būtent šia – santykio su egzistencija – prasme laisvė yra galimybė pasirinkti gera arba bloga. Egzistencijos egzistenciškumo nuslopinimas arba atėmimas (galintis įgyti daugybę pavidalų, ne

vien nužudymo) – tai sprendimas, atimantis sprendimo galimybę, nepaliekantis daugiau nieko, dėl ko galima būtų spręsti. Kaip matome, čia sprendimas taip pat interpretuojamas ne moraline prasme, todėl ir gėrio arba blogio pasirinkimas reiškia ne santykį su „vertybių“ ar „normų“ turiniu, o santykį su egzistencija. Pasak Nancy, sprendimas, pasirenkantis blogį, „nežino savęs kaip blogo“, jis gali sau atrodyti „geras“, „priimtas“, „išspręstas“. Savo ruožtu autentiškas sprendimas išlaiko atvirą pačią sprendimo galimybę. Paradoksaliu būdu autentiškas sprendimas taip pat nežino savęs kaip sprendimo, pasirenkančio gėrį, jis negali pateikti savęs kaip „gero“, nes, kaip sprendimas, jis kiekvieną akimirką naujas, skiriasi nuo savęs paties (Nancy, 1993a: 162). Tačiau autentiškas sprendimas, išlaikantis savyje neapsisprendimo galimybę, nereiškia sprendimo daryti bet ką arba leidimo viskam vykti savaime. Taip būtų panaikintas pats sprendimas. Veikiau jis yra susijęs su įsipareigojimu ir atsakomybe ta prasme, kad pasirodo prieš kiekvieną imperatyvą ar įstatymą kaip laisvė, nustatanti santykį su įstatymu, arba kaip „įstatymas, atitrauktas nuo bet kokios įstatymo formos“ (Nancy 1993a: 163).

Pasaulio kūrimas ar globalizacija?

Tačiau ar į autentišką sprendimą ir galią kurti pasaulį orientuotas diskursas neišsisemia, kai mėginame reflektuoti šiuolaikinio pasaulio situaciją? Pavyzdžiui, globalizacijos fenomenas komplikuoja atsakomybės klausimą tuo, kad paverčia jį globalios atsakomybės klausimu, stokojančiu adresato ir galinčiu likti totalia fikcija. Be to, savo totalizuojančiu ir unifikuojančiu pobūdžiu globalizacija kėsina į patį pasaulio kūrimą(si)⁶ su jo nenumatoma raiška, naujumo išsiveržimu ar absoliučia pradžia. Todėl nėra keista, kad šio fenomeno analizei skirta Nancy knyga *Pasaulio kūrimas ar globalizacija* užmena mįslę. Viena vertus, Nancy tyrinėja globalizacijos fenomeną siekdamas apmąstyti sąlygas, leisiančias toliau tęsti pasaulio kūrimą, kita vertus, laikydamas globalizacijos fenomeną totalizuojančiu, jis tokio kūrimo galimybę paneigia. Globalizacijos fenomenui įvardyti Nancy pasitelkia Georgo Hegelio „blogos begalybės“ (matematinės begalybės) sąvoką, turėdamas omenyje begalinę globalaus pasaulio akumuliaciją, plėtimąsi, investicijų, eksploatacijos ir naujų investicijų ciklo spiralę ir pan. Jo manymu, globaliam pasauliui stinga aktualumo, t. y. „tikros begalybės“, apjungiančios ir begalybę, ir baigtinumą (Nancy 2007b: 39, 46). Todėl galima būtų manyti, kad anksčiau svarstyta išbaigto nihilizmo autistiška egzistencija čia išsiplečia tiek, kad įgyja globalų mastą. O globalaus pasaulio kaip paties pasaulio savinaikos aprašymas, regis, pasiekia blogio analizės tašką, iš kurio nebegalima išvesti jokios etikos, mat neigiamas pats gebėjimas formuoti pasaulį. Apie Vakarų apėmusią krizę Nancy rašo taip:

Vakarai ėmė apimti visą pasaulį ir šiame procese dingo tai, kas turėjo nustatyti šio pasaulio kryptį. Todėl negalima sakyti, kad kokia nors kita pasaulio konfigūracija ar kita proto univer-

⁶ Pasaulio kūrimas ar pasaulio formavimas Nancy nereiškia pasaulio kaip objekto, veikiau taip jis bando pasakyti, kad pasaulis yra neatsiejamas nuo prasmės įvykio.

salumo filosofija metė iššūkį šiai krypčiai. [...] Pasaulis prarado gebėjimą „formuoti pasaulį“: regis, jis teturi gebėjimą plėsti „nepasaulį“ [*immonde*], kuris iki šiol [...] istorijoje niekada tokiu mastu nedarė įtakos Žemės rutulio totalybei. Viskas vyksta tarsi pasaulis būtų paveiktas ir persismelkęs mirties varos, kuri tuoj jau nebeturės ką sunaikinti, išskyrus patį pasaulį. [...] Faktas, jog pasaulis save naikina, nėra hipotezė (Nancy, 2007: 34–35).

Panašios išvados prieina Paulis Ricceuras, svarstydamas Heideggerio būties bepagrindiško idėją, kuria remiasi Nancy. Pasak Ricceuro, Heideggerio atveju mes turime reikalą ne su blogiu, o su „ontologija pirma bet kokios etikos“ (Ricœur 1992: 349). Kadangi pati būtis, Heideggerio požiūriu, savuoju ginču tarp šventumo ir nuožnumo yra prieštaringa, tad ir ek-sistencijos leidimas būti tik atliepia minėtą naikinimą, kuris pasirodo esąs giliausias pasyvumo lygmuo, iš kurio neįmanoma pereiti į jokią etiką. Juk etinis atsakas turėtų apimti ir egzistuojančiojo pasyvumą, ir aktyvumą.

Savo ruožtu Seánas Handas, ryškindamas Nancy požiūrio specifiką, siūlo atkreipti dėmesį į prancūzų filosofo paliktas interpretacines nuorodas. Jis primena įžanginę Nancy pastabą prancūziškam leidimui, kur šis paaiškina, kad knygos pavadinimas *La création du monde ou la mondialisation*, kurio du narius jungia jungtukas *arba*, mus įstato į tris vienalaikes, bet akivaizdžiai konfliktuojančias galimybes, kai abu nariai sujungiami ir atskiriami disjunktyviai, substitutyviai ir konjunktyviai (Hand 2012: 131). Kitaip sakant, pirmuoju, disjunkcijos, atveju globalizacija ir pasaulio kūrimas pristatomi kaip alternatyvos, o tai reiškia, kad globalizacija panaikintų pasaulio kūrimo galimybę, taigi ir etiką ar atsakomybę tikrąja prasme. Vis dėlto Hando minimoje pastaboje Nancy pabrėžia, kad tarp šių alternatyvų „privalu rinktis“ (Nancy 2007: 29). Vadinasi, pats alternatyvos formulavimas čia išlaiko sprendimo, pasirinkimo galimybę. Antruoju, substitucijos, atveju globalizacija tėra kitas terminas, skirtas pasaulio kūrimui nusakyti; trečiuoju, konjunkcijos, atveju šie terminai lieka indiferentiški vienas kito atveju, o jų santykis – neapibrėžtas. Taigi atrodo, kad net formuluojant skirtingas knygos pavadinimo perskaitymo galimybes Nancy rūpi pabrėžti išliekančią pasirinkimo, taigi ir atsakomybės, momentą. Dar išsamiau santykį tarp šių knygos perskaitymo galimybių Nancy paaiškina komentare jos vertimui į anglų kalbą (*The Creation of the World or Globalization*). Jis nurodo pasirinkęs sunkiai išverčiamą prancūzų k. žodį *mondialisation*, reiškiantį veikiau išsiplėtusį procesą, vykstantį per žmonių, kultūrų, tautų ekspansiją, o ne universalų *globalisation*, reiškiantį neapibrėžtai integruotą visumą:

[...] žodis *mondialisation*, išlaikydamas „pasaulio“ horizontą kaip galimos prasmės vietą visiems žmogiškiems santykiams (ar kaip galimos reikšmės vietą), suteikia kitokią indikaciją nei nediferencijuota visavienovės (*unitotality*) sfera. Iš tiesų, kiekvienas šių terminų kartu nešasi proceso interpretaciją, arba lažybas dėl jo prasmės ateityje. Tai sykiu reiškia, kad yra suprantama, jog *mondialisation* išlaiko kažką neišverčiama, o globalizacija jau išvertė viską į globalią idiomą (Nancy 2007: 28).

Taigi statymas už žodį *mondialisation* Nancy sykiu reiškia ir statymą už egzistencijos baigtinybę, kuri yra neužbaigta ir turi ateitį.

Galiausiai paminėsime François Raffoulo požiūrį, oponuojantį teiginiui, esą Heideggerio ir Nancy pozicijose nelieka etinio dėmens. Raffouloas teigia, kad būtent Heideggeris leidžia įsisąmoninti atsakomybės faktiškumą, o Nancy, tęsiant pastarojo mintį, pavyksta išlaikyti sudėtingą apleistumo ambivalenciją teigiant tiek būties apleistumą, tiek apleistumą būčiai kaip apleistumą įstatymui (Raffoul 2012: 73). Tokią poziciją paremia ir paties Nancy tekstas, kuriame žmogaus buvimas apleistos būties būtybe susiejamas su įstatymo priėmimu, steigiančiu žmogaus buvimą *čia ir dabar*:

Nuo šiol ontologija bus antropologija, kuri neturi jokio kito „objekto“, išskyrus būties apleistumą – ir taip, dar kartą, jos *pollakos* [daugybė], kadangi esama nuožmių apleidimų ir maloningų apleidimų, kai kurie malonūs, kai kurie negailestingi, kai kurie geidulingi, pašėlę, laimingi ar pragaištingi, kai kurie romūs. Vienintelis apleidimo įstatymas, kaip meilės įstatymas, – tai būti negrįžtamai ir neatšaukiamai (*est d'être sans retour et sans recours*) (Nancy 1993b: 47).

Vietoje išvadų

Išeities tašku pasirinkus blogio problemą, straipsnyje analizuota ontologinė Nancy kategorinio imperatyvo interpretacija padėjo niuansuočiau apsvarstyti klausimą, ar Nancy pagilina etinį dėmenį, parodydamas jo išaknytumą būtiškoje galimybėje, ar, priešingai, pačią blogio galimybę paverčia būtinybe ir taip eliminuoja etinį valios momentą. Mėginta parodyti, kad kategorinio imperatyvo ontologizavimas leido jį aptikti egzistencijos faktiškumo plotmėje kaip įstatymą kuriantį įstatymą, kai egzistuojančiojo baigtinumas nepaliaujamai išstatomas absoliučios atsakomybės atvir्यbei. Nors Nancy svarstant globalizaciją kaip skirtumus naikinančią totalybę pasiekiamas toks blogio analizės lygmuo, iš kurio, regis, nebegalima išvesti jokios etikos, mat naikinamas pats egzistencijos atvir्यbės momentas, esantis pasaulio kūrimo sąlyga, pažymėtina, kad ir *čia*, pabrėždamas skirtumą tarp dviejų šiuolaikinių procesų įvardijančių žodžių – *mondialisation* ir *globalisation* – Nancy eina lažybų už *mondialisation*, taigi renkasi egzistencijos baigtinybę, kuri yra neužbaigta ir turi ateitį.

Literatūra

Bernstein, R. J. 2002. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge, Oxford: Polity Press.

Fenves, P. 1985. „Review. *L'Impératif catégorique* by Jean-Luc Nancy“, *Comparative Literature* 100 (5): 1136–1139. Prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/2905455> [Žiūrėta 2023-06-12].

Hand, S. 2012. “Being-in-Common, or the Meaning of Globalization”, in Hutchens, B. *Justice, Legality and World*. London, New Delphi, New York, Sydney: Bloomsbury, 131–145.

Heidegger, M. 1989. „Apie humanizmą“, vertė A. Šliogeris, in *Gėrio kontūrai*, sudarytojas B. Kuzmickas. Vilnius: Mintis, 224–260.

Jokubaitis, A. 2022. „Politiškumo ir moralumo santykis“, in Simas Čelutka, Alvydas Jokubaitis, Aistė Noreikaitė. *Politika ir moralė. Ontologinė perspektyva*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kant, I. 1968. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, in *Gesammelten Schriften* (Akademie-Ausgabe), Band IV. Berlin: Walter de Gruyter. Prieiga per internetą: <http://kant.korpora.org/Inhalt4.html> [žiūrėta 2023-08-14].

Kant, I. 1972. *Naturrecht Feyerabend*, in *Gesammelten Schriften* (Akademie-Ausgabe), Band XXVII, 2, 2, Hrsg. G. Lehmann. Berlin: Walter de Gruyter.

Kant, I. 2000. *Religija vien tik proto ribose*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Pradai.

Kantas, I. 1980. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vertė K. Rickevičiūtė. Vilnius: Mintis.

Kantas, I. 1987. *Praktinio proto kritika*. Vertė V. Plečkaitis. Vilnius: Mintis.

Nancy, J.-L. 1983. *L'impératif catégorique*. Paris: Flammarion.

Nancy, J.-L. 1993a. *Experience of Freedom*, translated by B. McDonald. Stanford, California: Stanford University Press.

Nancy, J.-L. 1993b. „Abandoned Being“, in *The Birth to Presence*. Stanford, California: Stanford University Press.

Nancy, J.-L. 2001. „Considerazioni sul male“, in *Il Male. Scritture sul male e sul dolore*, a cura di Franco Rella, traduzione di Franco Rella, Bologna: Edizioni Pendragon, p. 101–108.

Nancy, J.-L. 2003. *A Finite Thinking*. Ed. by S. Sparks. Stanford, California: Stanford University Press.

Nancy, J.-L. 2006. «Préface à l'édition italienne de L'Impératif catégorique», *Le Portique* [En ligne], 18 |2006, mis en ligne le 15 juin 2009, consulté le 20 février 2023. URL : <http://journals.openedition.org/leportique/831> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/leportique.831> [žiūrėta 2024-01-16].

Nancy, J.-L. 2007. *The Creation of the World or Globalization*, translated by F. Raffoul and D. Pettigrew. Albany, NY: State University of New York Press.

Nancy, J.-L. 2012. „From the Imperative to Law“, in Hutchens, B. *Justice, Legality and World*. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury, 11–19.

Raffoul, F. 2012. „Abandonment and the Categorical Imperative of Being“, in Hutchens, B. *Justice, Legality and World*. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury, 65–81.

Ricœur, P. 1992. *Oneself as Another*. Translated by K. Blamey. Chicago and London: University of Chicago Press.

Silber, J. R. 1991. “Kant at Auschwitz”, in *Proceedings of the Sixth International Kant Congress*, edited by Gerhard Funke and Thomas Seebohm, Washington, D. C.: Center for Advances Research in Phenomenology and University Press of America, 198–199.

Sparks, S. 2001. “The Experience of Evil: Kant and Nancy”, in *Theoretical Interpretations of the Holocaust*, edited by Dan Stone. Brill, 205–232.

Willaschek, M. 1991. „Die Tat der Vernunft. Zur Bedeutung der Kantischen These vom ‚Factum der Vernunft‘“, *Akten des Siebenten Internationalen Kant-Kongresses*. Kurfürstliches Schloß zu Mainz, 1990, hrsg. von G. Funke, Bonn: Bouvier, 455–456.